

SZÉCSÉNYI ANDRÁS

A SOPRONI ZSIDÓSÁG ÖSSZESZEDETT MOZAIKDARABJAI

Dr. Tárkányi Sándor: *Elfeledett Soproniak. Családok, tárgyak, hagyományok. / Forgotten Sopronians. Families, Objects, Traditions.* MAZSIHISZ, Budapest, 2016, 174 oldal

Közismert és a dolog természetéből származó tény, hogy az új- és jelenkori magyar történelemmel kapcsolatos helytörténeti kutatásokat elsősorban nem szaktörténészek végzik, és ennek nyomán a helytörténeti munkákat nem szaktörténészek írják.

Ez a körülmény abból fakad, hogy egy-egy közigazgatási egység (település, járás vagy [vár] megye), vagy nagyobb történeti-néprajzi csoport múltja iránt főként az ott lakók érdeklődnek. Az ő kutatási eredményeik aztán jó esetben beépülnek a múltfeltárást professzionális módon űző szakemberek munkáiba is. A baj akkor keletkezik, ha egy-egy témakörben kevés az igazán jó színvonalú lokális munka, amely érdemben gyarapíthatná a térben s időben kiteljesedő történeti diskurzust.

A magyar holokauszt témaköre, tágabban pedig a Kárpát-medencei zsidóság históriája sajnos éppen ilyen terepű a történeti vizsgálatoknak. Pedig ha csak Randolph L. Brahm két-kötetes nagyszabású forrásválogatását¹ vesszük szemügyre, látható, hogy a Kárpát-medence vészkorszakbeli történetét az elmúlt közel négy évtizedben (ithon s külföldön egyaránt) soktucat helytörténeti munka fémjelzi. Ha azonban azt a kérdést tesszük fel, hogy megállapításuk beépültek-e nemzeti múltunk eme tragikus fejezetéről szóló tudásunkba, akkor szomorúan megállapíthatjuk: csupán töredékesen.

Ezen helyzet javítására azonban vannak ma már ígéretes változások, sőt követendő példák. Legújabbban a közelmúltban Kelbert Krisztina tollából megjelent nagyszabású szombathelyi feldolgozásra utalhatunk, amely egy több száz fotót tartalmazó fényképfeltárás, illetve azok sokszínű és érzékeny bemutatása révén ábrázolja a szombathelyi zsidóság mintegy száz évének történetét.²

Tárkányi Sándor jelen munkája ugyancsak a kiváló munkák ritka sorát gyarapítja. Tárkányi foglalkozására nézve nem történész, hanem gyakorló építészmérnök, 2010 óta Sopron belvárosának műemlék-felügyelője. Ezen körülmény jótékony hatást gyakorolt munkája nézőpontjára, jóllehet könyvén csak szabadidejében volt alkalma dolgozni.

Művének keletkezése, forráskezelése ugyancsak számos vonatkozásban rokonítja Kelbert monumentális munkájával. Az *Elfeledett soproniak a Szemtől szemben* című kötethez hasonlóan több éves – személyi hagyatékokat, múzeumi tárgyakat és levéltári forrásokat egyaránt feltáró – kutatásra épül, amelynek elsődleges célja a 2014-es holokauszt-émlékévben, a Civil Alap finanszírozásából megvalósult városi kiállítás létrehozása volt. Tárkányi Sándor ennek

¹ *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*, szerk. Randolph L. Brahm, Park, Budapest, 2010, 49–375.

² KELBERT KRISZTINA / KRISZTINA KELBERT: *Szemtől szemben. Képek a szombathelyi zsidóság történetéből. / Eye to Eye. With the History of Szombathely's Jewish Community*, Yellow Design Kft., Szombathely, 2016.

nyomán szorgos munkával hozta tető alá a soproni Új utca 11. szám alatti ún. Új zsinagóga épületében azt az időszaki kiállítást, amely 35 zsidó család és 17 egyén történetén, források százain keresztül mutatja be a cívisvárosból 1944 nyarán Auschwitz-Birkenaubába, illetve munkaszolgálatra elhurcolt és többségében meggyilkolt mintegy 3000 személy történetét. A kiállítás anyaga – elsősorban kisnyomtatványokkal, épületfotókkal és családi felvételekkel – kibővített formában Tárkányi Sándor és felesége, Tárkányi Eszter közös munkájaként még abban az évben (mintegy katalógusként) angol/magyar nyelvű könyv formájában is napvilágot látott.³ További egyezést mutat Kelbert Krisztina szerepfelfogásával az is, hogy Tárkányi sem állt meg a kiállítás és egy igényes kísérőkönyv elkészítésénél: a soproni tárlatot további állami források bevonásával a későbbiekben továbbfejlesztette és kutatásai során feltárt újabb forrásokkal kibővítette, s ily módon tálalva immár állandó kiállításként tekinthető meg a soproni Új utcában.

Jelen kötet az új állandó kiállítás katalógusa, amely voltaképpen folytatása és kiegészítése a 2014-ben kiadott *Elfeledett soproniak* kötetnek. Ez – némileg olyképpen, mint Kelbert munkája esetében⁴ – jóval túlmutat a múzeumi műfaj horizontján, voltaképpen egy színes, személy- s tárgycentrikus társadalomtörténeti elemzést kapunk a város egykori zsidó arcáról.

A szerző célja az volt, hogy „főként köz- és magánygyűjteményekből kölcsönzött, a bemutatott családok leszármazottaitól s a Soproni Hitközség egykori imaterméből begyűjtött, valamint a Magyarországi Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség gyűjteményvezetőjétől, Lószy Tamástól ajándékba kapott tárgyak ismertetésére fókuszáljon. Célja, hogy bemutassa, felidézze az egykori soproni zsidó életformát, amely évszázadokon át átszötte, megtermékenyítette e vidék sokszínű kultúráját” (7–8).

A vállalást elolvastván, a kötetet kézbe véve az olvasónak nem okoz csalódást Tárkányi munkája. Ahogyan a szerző műve bevezetőjében vallja, „a Néprajzi Múzeum 2014. október 30-án nyílt, *Kő kövön – Töredékek a magyar vidéki zsidóság kultúrájából* című időszaki tárlatának megtekintése után ismertem fel, hogy a korábban begyűjtött tárgyak, jelentős, pótolhatatlan történeti, kulturális értéket képviselnek”. A hagyományosan az írott kútforra építkező történetírás számára mindezen megállapítás sajnos ma is újszerűen hathat, ám hogy a soproni zsidó családi emlékek, fényképek feltárásában és bemutatásában jeleskedő szerző számára is, az mindenképpen meglepetést keltő. Mindenesetre a fenti felismerés szerencsésen befolyásolta a könyv elkészítését. A hét fejezetbe tagolt társadalomtörténeti elemzést ugyanis nem kiegészítik az egymás után sorjázó háromdimenziós tárgyleírások, valamint a privát iratok és fotográfiák rejtett olvasatait, hanem feltárva azok jelentését, egy-egy forrás nem egy esetben több generáción átívelő történetét, a szerző bele-beleszövi azokat a főszöveg gondolatmenetébe. Következtetéseket, mikroelemzéseket kapunk általuk, s ezeknek eredményei egyúttal visszahatnak a soproni zsidóság szövevényes életét bemutató főszövegre. Lássuk, mik azok a főbb csomópontok, amelyek köré szervezve Tárkányi Sándor ily módon elbeszéli történetét.

³ TÁRKÁNYI Sándor – TÁRKÁNYI Eszter: *Elfeledett soproniak. Arcok, sorsok, áldozatok. / Forgotten Sopronians. Faces, Fates, Victims*, Sopron, 2014.

⁴ Hiszen Szombathelyen is egy 2014-ben publikált munka továbbfejlesztéséről van szó, igaz, az jelentősen kibővített textúrával és képanyaggal, egyben látott napvilágot. Vö. SZÉCSÉNYI András: *A szombathelyi zsidóság tükörképei*, Kommentár 2016/6., 123–127.

A kötet első egysége (*A kiállítás helyszínei* [11–32]) tulajdonképpen történeti áttekintést ad a soproni zsidók megtelepedéséről és a városban betöltött szerepéről. Életük fő tevékenységei a magánzsinagóga és a közösségi zsinagóga köré szerveződtek. Tárkányi a műemlékvédelmi szakember jártasságával, biztos kézzel irányítja el olvasóját a város judaisztikai történeti topográfiájában. Ez egyfajta keretet ad a továbbiaknak, hiszen elhelyezi, körbejárja azt a széles értelemben vett teret, Sopron zsidóságának fontos épületeit, ahol a könyv alanyai éltek, és amelyben a kiállítás megvalósult.

A következő fejezet (*A szövetség jelei: sábbát és circumcisio* [33–46]) már továbblép a modern kor irányába. Egyrészt a 19. században polgárosuló és az elismertből bevetté váló izraelita vallásban élő, soproni lakosokhoz kötődő legfontosabb ismereteket nyújtja. Másrészt az ekkoriban szétvált neológ és ortodox irányzatok életét egyaránt befolyásoló két vallási szokást járja körül: a sábbátot (azaz a szombati ünnep munkatiltalmához kapcsolódó vallásos és szekuláris szokásrendszert), valamint a körülmetélés intézményét. Tárkányi sajnos nem avatja be olvasóját, hogy miért éppen e kettőt választotta ki, de feltételezhetjük, hogy azért, mert az idevágó tárgyi és képi források esetükben álltak legszámosabban rendelkezésre. A munka harmadik fejezete (*Az ünnepek* [47–68]) a zsidóság hat legfontosabb ünnepének (*pészah, sávúot, rós hasaná, szukkot, purim és hanuka*) Sopronban betöltött szerepét mutatja be. E kissé didaktikusra sikerült fejezet leírásait ellensúlyozzák a mellékletek és gazdag leírásai, amelyek sokszor az ünnepek tematikájánál kötet többi részéhez kapcsolódó, jóval szélesebb összefüggésekbe helyezik az adott tárgyat – mintegy magukba zárva egy-egy jellemző eseményt, mozzanatot. Például az a tóramutató, amely csepregi Faludi (Feigelstock) Zsigmond tulajdona volt. Faludi hozta létre 1863-ban a lakompaki hitközséget és alapított templomot. A leírásból képet kapunk a csepregi zsidók vallási irányzatainak ingatagságáról, valamint Faludinak a soproni zsidóság különféle társadalmi szerepvállalásairól és a kettő közti összefüggésekről (55).

Ima és tanulás címet viselő fejezetében (69–88) a szerző a két fogalomnak a zsidó vallásban való összekapcsolódását járja körül. Történeti topográfiai ismereteket ugyanúgy nyerhetünk, mint ahogy a bemutatott vallási tárgyak segítségével érzékletes betekintést kaphatunk a szakrális életbe. A soproni zsidók tanulási helyszínei (függetlenül az 1860-as években bekövetkezett három irányzatra szakadástól), a *jesívák, héderek* egyúttal vallási helyszínek is voltak. A polgári beilleszkedés mutatója, hogy ezek mellett már 1852-ben népiskolát alapítottak, s mint kiderül, ez a németajkú magyar városokhoz hasonlóan ehelyütt is vezető szerepet játszott a magyar tanítási nyelv terjesztésében. (Az ortodoxok 1874-ben kiváltak.) Az ima- és kegytárgyak tárgyak, oklevelek, iskolai bizonyítványok mellett a nemzeti elköteleződésről tanúskodik az izraelita népiskola 1907-ben készült nemzetiszínű koszorúszalagja, amelyet a Petőfi Sándor-emléktáblára készítettek (86).

A kötet egyik legolvasmányosabb fejezete (*Mesterség vagy hivatás* [89–110]) a zsidó éttrend változatos világába kalauzol, amelyet ugyancsak vallási előírások határoztak meg. Itt is megnyilvánul Tárkányi műemlékek iránti érdeklődése: a 19–20. századi sakterházak, vendéglők pontos topográfiai meghatározása éppoly fontos része elbeszélésének, mint a tevékenység és a hozzájuk kapcsolódó, csekély számban fennmaradt iratok, tárgyak bemutatása. A fejezet második felében pedig olyan izraelita vallású személyek rövid életrajzait olvashatjuk, akik tevékenységüknél, szerepüknél fogva vagy jellegzetes, vagy fontos szerepet játszottak a „leghűs-

gesebb város” dualizmuskori és Horthy-kori történetében. Nyilván ily módon kívánta szerző leképezni a város zsidóságának társadalmi összetételét, aminek határt a fáradságos munkával összeszedett sokrétű forrásanyag biztosíthatott. Többek között Füredi Oszkár (1890–1978) építészt, akinek modern stílusú épületei máig meghatározzák a város arculatát. S míg ő túlélte a vészorszakot, családja egy részét Auschwitzban meggyilkolták.

A munka legjobban megírt fejezetnek a belső társadalmi viszonyokba bepillantást engedő fejezetet tartom (111–142). A tabló az orvosi ellátástól a jótékonyági és segélyező egyesületek működésének ismertetéséig terjed. A fejezet érdeme, hogy részletesen bemutatja a hagyományos zsidó esküvőket, s elemzi a szociális hálóban betöltött markáns szerepüket. Nemkülönböztetve jól sikerült a Tárkányi Sándor által szorgosan összegyűjtött emlékekből és levéltári források leírásából rekonstruált zsidó polgári otthonok bemutatása. E részt az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA) soproni tevékenységnek ismertetése zárja. Nem lehet eléggé kiemelni az izraelita felekezetek által 1939. októberben létrehozott OMZSA szerepét, amelynek révén Sopronban az országos segélyakció bevételeiből az 1930-as évek végétől folyamatosan jog- és kifosztott zsidó polgárokat, „a menekülteket, a zsidótörvények eredményeképpen a kenyérkeresettől megfosztott felvidéki zsidó iparosokat, a kivándorolni szándékozókat (ipari és mezőgazdasági) át- és kiképzését támogatták” (137).

A könyv utolsó fejezete (*Fájdalom s emlékezés* [143–167]) a zsidó hagyománynak a halálhoz való viszonyáról, s ezen belül a soproni zsidó közösség temetkezési szokásairól, levéltári források alapján pedig a temetők topográfiájáról és épületeinek történetéről szól. Döbbenetes tény, hogy a két temetőt az ország 1944. március 19-i német megszállása után hadászati célokra használták, s így ezek tönkrementek; a háború után csak a már említett Füredi Oszkár terve alapján, 1948-ban sikerült a Tómalom utcai temetőben helyette modern temetőcsarnokot és „mártíremlékművet” emelni (154–157). Szomorú tény, hogy volt is kinek: a vészorszakban elpusztított soproni lakosok száma ugyanis 1640 főre tehető. Míg a két zsidó temetőben 1944-ig összesen 1303 személyt helyeztek végső nyugalomra, a háború utáni évtizedekben összesen 67 lakost (158).

E fejezetet különösképpen, de kötet korábbi fejezeteit is át- meg átszövik a holokausztra történő utalások, hiszen egy-egy család sorsa is többnyire a munkaszolgálatban vagy a koncentrációs táborokban vált zárvánnyá. Tárkányi mégis önálló alfejezetet szentelt „a soproni holokauszt tárgyi reprezentációjának”. Nagyon helyesen tette, hiszen egy ilyen kulcsfontosságú katalizmusról nem elég elszórtan beszélni. A fontossága mellett kiderül, mennyire nehéz „holokauszt-tárgyakat” találni és azokat értő módon bemutatni,⁵ főleg egy olyan országban, ahol a holokausztra való emlékezés módja mindig is Budapest-centrikus volt.⁶ Tárkányi Sándor ezt a problémát a kötetben (és a kiállításban) úgy oldotta meg, hogy a vészorszak soproni történetét összefoglaló munkák felhasználásával csupán elbeszéli, és a viszonylag tömegesen

⁵ TORONYI Zsuzsanna: *A holokauszt örökségét kiállítani is nehéz*, MúzeumCafé 2014/2., 50–65. A „holokauszt-tárgyak” jelentésbeli összetettségéről, történetisége mellett metatörténetiségének szükségszerű értelmezéséről összefoglaló elemzés AVRIL ALBA: *The Holocaust Memorial Museum. Sacred Secular Space*, Palgrave Macmillan, London, 2015, különösen: 1–39.

⁶ TIM COLE: *Turning the Places of Holocaust History into Places of Holocaust Memory. Holocaust memorials in Hungary 1945–1995 = Image and Remembrance. Representation at the Holocaust*, szerk. Shelley Horstein – Florence Jacobowitz, Indiana University Press, Bloomington, 2003. 272–287.

megmaradt munkaszolgálatos személyi hagyatékokkal illusztrálja azt.⁷ Noha ezek az emlékek önmagukban is roppant fontosak (annál is inkább, mert ezeket a hazai múzeumok nem gyűjtötték soha!), mégis támad némi hiányérzetünk, hogy a gettó, a gyűjtőtábor, Auschwitz és más lágerek borzalmi alig jelennek meg. Hiszen a pusztulás többségében a koncentrációs táborokba hurcolt nőket, gyermekeket érintette. Holokauszt-tárgyak sokszor csak másodlagos jelentéstartalmú vagy jelentésváltozáson átesett források lehetnek: mint például az a Soproni Múzeum tulajdonában lévő mives fém gyufatartó, amelyet a deportálás során tulajdonosa elejtett a város GySEV-állomásán, s ekképpen az elhurcolás borzalmának, egyszersmind a polgári létnek is mementója (167).

A kötet szerkezetét tekintve hiányérzetünk „csupán” abból adódhat, hogy a többségi, keresztény lakossághoz való viszony nem kellő mértékben domborodik ki. Egy társadalmi jelenség vagy csoport – legyen az jelen esetben egy jól körülhatárolható és a város történetében demográfiai, művelődési, gazdasági, sport- stb. szempontból egyaránt rendkívül fontos populáció – léte soha nem érthető meg mélyen a szélesebb regionális vagy politikatörténeti kontextus hiányában. Ezért szerencsésebb lett volna, ha a szerző komolyabb történeti kontextusba ágyazza mondanivalóját. Az olyanfajta kérdésfelvetésekre gondolok például: miként jelentkeztek a zsidó kulturális egyesületek a polgári társadalom önképében? Hiszen az sem derül ki, hogy a néhány itt felsorolt és kitűnően bemutatott együlethez, akcióhoz a keresztény társadalomban voltak-e hasonlóak, s ha igen, kik és milyen szociális arányban vettek benne részt. Vagy: a neológ zsidó lakosság ünnepi alkalmi, vallási szokásai hogyan jelentek meg a nemzsidó többség vélekedésében? Amennyiben a dualizmus korára jellemző tolerancia ezen a téren is megnyilvánult, miképpen változtak a társadalmi reflexek egy néhány ezer fős városi közösség egészen belül az I. világháború idejétől ismét fellángoló zsidóellenesség, illetve a két világháború közötti politikai antiszemitizmus hatására? Mindebben annál is inkább szerencsés lett volna a szerzőnek valamiképpen állást foglalnia, mert értékes adalékokkal gazdagíthatta volna a közelmúltban kirobant, a zsidóság gazdagságáról szóló (elsősorban Ungváry Krisztián és Bolgár Dániel között túlbujánzóan folyó) történeti vitát.⁸

Míg tehát – ismétlem – a kötetben meglévő tárgyi forráselemzések erősek, a zsidóság belső viszonyai e források révén érzékeny és adatgazdag leírást kapnak, a tágabb köztörténeti összefüggések és a soproni szociális viszonyokba való elhelyezkedésük jórészt homályban maradnak. Úgy érzem, Tárkányi Sándor munkájának előnyére válhatott volna, ha a soproni zsidóság története további, összehasonlító gazdasági, társadalmi viszonyokat feltáró elemzéssel bővül.⁹

⁷ A munkaszolgálat személyi forrásainak értő bemutatáshoz lásd továbbá HUHÁK Heléna: *A magyarországi munkaszolgálat múzeumi forrásai és kiállítási reprezentációjuk*, Történeti Muzeológiai Szemle 14. (szerk. Ihász István – Pintér János, Magyar Múzeumi Történetész Társulat, Budapest, 2015), 125–138.

⁸ A polémiához kapcsolódó cikkek felsorolása: BOLGÁR Dániel: *Viszontválasz Ungváry Krisztiánnak*, Múltunk 2016/4. (internetes melléklet), http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/bolgard_mell_16_4.pdf.

⁹ Amint erre jó példát szolgáltat Csiki Tamás komparatív munkája, vagy Balog István, Csósz László könyvei Békés, illetve Jász-Nagykun-Szolnok vármegyék relációjában. CSIKI Tamás: *Városi zsidóság Észak-kelet- és Kelet-Magyarországon. A miskolci, a hassai, a nagyváradai, a szatmárnémeti s a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944*, Osiris, Budapest, 1999; BALOGH István: *Békés békétlenség. A Békés megyei zsidók története*, magánkiadás, Tótkomlós, 2007; CSÓSZ László: *Konfliktusok és kölcsönhatások. Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történelmében*, MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, Szolnok, 2014.

Ami az *Elfeledett soproniak* kivitelezését illeti, nem lehet eléggé dicsérni a kötet szerfelett igényes nyomdai előkészítési munkálatait: elsősorban azt, hogy Tárkányi kellő súlyt fektetett a precíz hivatkozásokra. Mindezt nagyon átgondoltan tette: tárgyleírások esetében a leltári számok, leírások, lelőhelyek a főszövegben találhatóak, a hivatkozások végjegyzetbe kerültek. A tartalomhoz méltó grafikai megjelenítés, kiváló papírminőség és az izléses tördelés, alapos szöveggondozás elenyésző nyelvi hibával párosul. Utóbbit érdemes külön hangsúlyozni nemcsak azért, mert a kétnyelvűség miatt a magyar és angol szöveget szinkronban kellett tördelni, de a sok tucat képmelléklet és azok leírásai miatt mindez külön bravúrt is jelent. Ha pedig a képeknél tartunk, nem hagyhatom szó nélkül a szerző azon fáradozását, hogy a munkájában szereplő összes tárgyról külön, egységes professzionális tárgyfotót készíttetett, s ezeket remek minőségben, a lehetőségekhez mérten nagy felbontásban láthatjuk. Persze – teheti hozzá az olvasó – egy elsősorban tárgyakat és vizuális forrásokat elemző és értelmező, a múltat elsősorban „alulnézeti perspektívából” körüljáró munka esetében ez nem is csoda. Ha azonban végigtekintünk a hazai könyvpiacra, a fentieket korántsem mondhatjuk általánosnak.

Összességében elmondható, hogy több éves kutató- és gyűjtőmunka eredményeként időtálló művel gazdagodott a hazai (zsidóság- és holokauszt-tematikájú) helytörténeti kutatás. Tárkányi Sándor is bizonyította: lehet és szükséges a levéltári dokumentumok mellett a szerencsés esetben múzeumok raktáraiban, jobbra pedig családok birtokában lévő tárgyak, ábrázolások, fényképek faggatása. Hiszen csak a személyes források és hivatali iratok; az utca, család, valamint a hivatalos élet különféle perspektíváinak együttes vizsgálata révén lehet közelebb jutni egy hiteles – posztmodern korunkban fogalmazzunk úgy, a történeti valósághoz közelítő – narratíva megalkotásához.